

Kitap Tanıtımı/Book Review

Danielle Ross, *Tatar İmparatorluğu: Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası'nın Oluşumu*, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020, 391 s., ISBN: 978-605-155-928-5

Emre ÖZSOY*

XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında kalan dönem, Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanlar için bir dizi değişimin yaşandığı yıllar anlamına gelmektedir. Bir başka ifadeyle; bir taraftan Rus emperyal siyasetinin Uralları aşarak Türkistan'a doğru ilerlemesi görülürken diğer taraftan Kazan merkezli İdil-Ural boylarında ve Karadeniz'in hemen kuzeyinde, Kırım sahralarında "modernleşme" şeklinde ifade edebileceğimiz bir fikir hareketi doğmaktaydı. Popüler

---

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, emreozsoy206@gmail.com
(Makale gönderim tarihi: 28.10.2020; Makale kabul tarihi: 02.12.2020)

söylem ile bu hareket, “Ceditçilik” başlığı altında günümüze kadar ulaşırken, hakkında yapılan çalışmalar gün geçtikçe daha da artmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, daha öncesinde yine Sovyet baskısından kaçan Türk aydınlarının kaleminden öğrendiğimiz bu dünya, artık bizlere daha yakındır.

Özgün adı; “Tatar Empire: Kazan’s Muslims and the Making of Imperial Russia” olan ve Kazan Hanlığının işgalinden 1917 Ekim Devrimi'ne kadar olan süreçte Rus hâkimiyeti altında yaşayan Kazan Tatarlarını konu edinen eser, Kadri Mustafa Orağlı tarafından Türkçeye kazandırıldı. Eser, doğrudan Ceditçilik üzerine odaklanmakla birlikte öncesi ve sonrası ile Rus İmparatorluğu ve Kazan Tatarları arasındaki ilişkilere yoğunlaşmaktadır. Böylece hemen hemen her yönüyle Kazan çevresinin imparatorluk içerisindeki yükselişi, kendi millet ve dindaşları üzerindeki etkisi incelenmektedir. Çalışma, giriş ve sonuç ile birlikte toplamda dokuz bölümden oluşmaktadır. Zengin bir kaynakçaya sahip olarak doğrudan arşiv belgeleri ve ana kaynaklar kullanılmış, dönemin yazılı basınından istifade edilmiştir. Ayrıca eklenen dizin ile okuyucu için büyük bir kolaylığın sağlandığı da görülmektedir.

Danielle Ross, çalışmasının giriş kısmında çok da ayrıntıya girmeden; Kazan Tatarları ve onların Rusya ile ilişkisi, idarenin Türkistan'a açılan kapı üzerindeki bu insanlara bakışı ve modernleşme kavramının Kazan Tatarları ile bağı üzerinde durmaktadır. Bu alanda yapılmış bazı çalışmalara ve Sovyet literatürünün bu fenomene bakışına değinirken, Allen Frank ve Michael Kemper gibi sahanın önde gelen isimlerini de unutmamaktadır. Bunun dışında girişte çalışmanın amacına yer verilmiş ve bölümlerin tanıtımı yapılmıştır. Bölümde dikkat çeken nokta, yazarın Kazan Tatarlarını nasıl gördüğü veya onları Rus İmparatorluğu içerisinde nereye yerleştirdiğidir. Ross, Kazan Tatarlarını (daha çok ulemayı), Rus bürokrasisi ile daha doğudaki Müslüman halklar arasında ilişkiyi tesis eden, dengeyi kuran yapı olarak görmektedir. Bu pozisyonda Tatarlar, bir taraftan Çarlık idari makamlarının kendilerine tanıdıkları fırsatlardan istifade ederken diğer taraftan da içerisinde yaşadıkları imparatorluğa hizmet etmekteydiler. Ross, bir bakıma bu değerlendirmesi ile her iki taraf arasındaki birbirine muhtaçlığı, belki de daha doğrusu karşılıklı

kazanç durumunu ifade etmektedir. Yazar aynı zamanda karmaşık yakın ilişkiler sarmalında Kazan Tatarlarını, Rus idaresinin her türlü asimilasyon (Hristiyanlaştırma-Ruslaştırma başta olmak üzere) faaliyetlerine rağmen ayakta kalmayı başaran bir millet olarak düşünmektedir.

İlk bölüm, “Yerleşimci Ulemanın Çağı” başlığı ile verilmekte ve yazar, Rus hükümeti ile Kazan Tatarları arasında gelişen ilişkiler üzerine odaklanarak, konuyu çok da genişletmeden Kazan’ın işgali sonrasında idare tarafından Müslümanlara yapılan baskılara yer vermektedir. Bu anlamda Ross, Korkunç İvan sonrası Müslümanlar açısından bir rahatlama evresi olmaktan çok ötede görerek, Çar Aleksey Mihayloviç ve oğlu III. Feyodor dönemlerinde yapılan anti-İslâm politikalarına değinmektedir. Daha sonrasında ise baskılar içerisindeki Müslümanların, Kazan ulemasının -her ne kadar halk tarafından bu sorunun göz önüne alındığı tam olarak bilinmese de- Rusya’yı dâr-ül islâm olarak düşünmelerinin mümkün olup olmadığını sorgulamaktadır. Cevabı ise örnek olarak verdiği Yunus. b. İvanov ve oğulları üzerinden bulma arayışına girmektedir. Böylece o, ulemanın zihnini karıştıran bu soruya yine ulemanın verdiği rahatlatıcı cevap ile en azından toplum üzerinde otoriteye sahip dinî sınıfların düşüncelerini ortaya koymuş olmaktadır. Ross, bu örnek üzerinden aslında Yunusovlar gibi bir dönem Rus hizmetinde çalışmış ve onların güvenini kazanmış ulema sınıfının, karşılıklı kazanç düşüncesi içerisinde hükümet ile iyi geçinerek İslam’ı bu topraklarda güçlendirme ve yaşanan ya da yaşanacak olan İslâm karşıtı politikalara karşı Müslümanları dizginleme ve kontrol etme fikrini vurgulamaktadır.

Ross, aynı bölümde Tatar ulema sınıfı ile hükümet yetkilileri arasında gittikçe canlanan ilişkileri Rusya’nın emperyal dilekleri ve bu yöndeki faaliyetleri ile birlikte sunmaktadır. Bu anlamda Kazan Tatar uleması, gerek XVIII. yüzyıl isyanları neticesinde gerekse Orenburg gibi hem Türkistan’a hem de Urallara açılan merkezlerin inşa edilmesinde ve bu süreçte Kazak ve diğer unsurların karşı muhalefetinde hükümet yardımcısı olarak öne çıkartılmaktadır. Yine bu yardımcı pozisyonun getirisi olarak 1788 yılında II. Katerina döneminde tesis edilen Orenburg

Müslüman Ruhanî Meclisi'nin idaresinde Kazan Tatar ulemasının yer alması bir kazanç olarak yorumlanmaktadır. Devamında yazar, bu kuruluş ile Rusya'nın emperyal hedefleri için Kazan ulemasını kullanımına dikkat çekerken aynı zamanda ulemanın yükselişini, imparatorluk içerisindeki kendi ırk ve dindaşları arasında ön plana çıkışını ortaya koymaktadır. Ross bu sayede, II. Katerina ne düşünürse düşünsün ya da ne planlamış olursa olsun, söz konusu Ruhanî Meclis'in kuruluşu ile Kazan Tatar ulemasının imparatorluk içerisine dâhil oluşunu dile getirmektedir. Diğer taraftan o, adı geçen kurumun işlevselliğine ve özellikle Kazak steplerinin imparatorluğa dâhil edilmesinde ifa ettiği göreve de bölümün sonlarında yer vermektedir.

İkinci bölüm, "İlmî Prestiji Artırma Sanatı" başlığını taşımakta ve Orenburg Müslüman Ruhanî Meclisi üzerinde durulmaya devam edilmektedir. Yazar, meclisin farklı özelliklerine ya da çalışma prensiplerine odaklanmaktan ziyade onun Müslüman ulema sınıfı elinde nasıl da kendi toplumları üzerinde bir otorite aracına dönüştüğünü incelemekle yetinmektedir. Buna örnek olarak da hem bu otoriteye ihtiraslı bir şekilde ihtiyaç duyan hem de bu uğurda Rus hükümet memurları ve idari makamları ile birlikte çalışan ilk müftü, Muhammedcan Hüseyinov'u¹ ele almaktadır. Hüseyinov'un otorite tutkusu nedeniyle Tatar uleması ile savaşı ön plana çıkartılmaktadır. Ross, bu bölümde önemli bir noktaya değinerek aslında Tatar yenileşme hareketi içerisinde, belki de en şiddetli şekilde 1905 sonrasında tartışılan Orenburg Müslüman Ruhanî Meclisi'nin nüfuz alanına da değinmektedir. O, söz konusu meclisi Müslüman toplum ile Rus hükümeti arasında fakat Müslümanlara daha yakın olarak konumlandırmaktadır. Bu, az sayıda memura sahip, hükümete karşı belirli sorumlulukları bulunan fakat Müslümanların daha geniş bir alanda faaliyette bulunmasına izin veren bir yapı anlamına geliyordu ki,

---

¹ Müftü Muhammedcan Hüseyinov için bakınız. İsmail Türkoğlu, Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s.158-160.

bu da doğrudan imparatorluğun müdahalesi dışında kalan geniş bir alanı Müslümanların inisiyatifine bırakmaktı.

Eserin üçüncü bölümü, “Kolonyal Ticaret ve Dinî Uyanış” başlığı ile sunulmaktadır. Ross, ulema arasındaki dinî canlanmayı, Tatar millî burjuvazinin oluşumuyla birlikte ele almaktadır. Yazar, gittikçe gelişen ve Çin’e kadar uzanan Rus kapitalizminin gelişimiyle, onun içerisinde kendisine yer edinen, daha doğrusu ondan yararlanmasını bilen Tatar millî burjuvazisinin kendi eğitim kurumlarına yaptıkları katkılara odaklanmaktadır. Bu katkıya kâğıt ve kitabın artık nadirlikten ziyade olanaklı hale gelmesi de eklenince ortaya “daha çok okuyan bir toplum” çıkmıştır. Bu durum, dindarlık ve eğitimin birbiri ile ilişkilendirildiği bir toplumda ulema için iyi sonuçlar doğursa da aslında onlar, bir taraftan da eleştiri oklarının hedefi haline geldiklerinin farkında değildirler. Bilgiye ulaşmanın kolaylaşması ve daha çok kişinin İslâmî eğitime eğilimi, ulemanın otoritesine vurulacak kılıcın ilk işareti olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca Ross bu bölümde; değişen hayat şartları içerisinde Tatar ulemasının gelenekten kopmadan mücadelesine değinirken, Ruslarla iç içe geçmekte müthiş bir hızla hareket eden Müslüman toplum üzerindeki etkisine ve onu kontrol etme tutkusuna yer vermektedir. Bölümün sonlarında yazar, yeni hayat şartları içerisinde Rusya ve İslâm arasındaki ilişkiye tekrar eğilmektedir. Ona göre artık İslâm, Rusya’nın emperyal politikası için kullanacağı çizgiden çıkmış, kontrol edilmesi gereken bir güç haline dönüşmüştür. Çünkü hâlihazırda İdil-Ural boylarının sakinleri, Kazak steplerinden Çin sınırlarına kadar kendi nüfuzlarını ve İslâm’ı yaymanın başarılı bir örneğini vermektedirler. Ross, bu başarıyı doğrudan Rusya ile ilişkilendirmektedir. Rusya’nın Asya ticareti bağlamında kullandığı Tatarlar, bu sayede etki sahalarının sınırlarını genişletirken, kültürel olarak karşısındakileri egemenlikleri altına alana bir “Kazan Tatar” veya “Bulgar” toplumuna dönüşmüştür.

Çalışmanın dördüncü bölümü, “Bir Eşraf Zümresi Olarak Şeyhler” başlığı ile on sekizinci yüzyıl sonundan 1870’lere kadar yerelde elit bir tabaka olarak öne çıkan Tatar ulemaları ve şeyhleri ile gelişen Rus kapitalizmi içerisine bir şekilde dâhil olmayı başaran ya da edilen Tatar

burjuvazisi arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Bu doğrultuda bir önceki bölümün devamı ve genişletilmiş hali olarak görülebilir. Bu ilişkide, önde gelen ulema çevresinde toplanan bir halk ve tüccar sınıfı resmedilmektedir. Ulemanın bu çıkışı ise İdil-Ural boylarındaki medrese eğitimine hâkimiyette genel tabloyu yansıtacak kadar etkili olan Meçkere Medresesi üzerinden izah edilmektedir. Bu çizgide yazar, Nakşi geleneğinden gelen ve Hanefi kaidelerine sıkı sıkıya bağlı olan Meçkere ekolünden mezun ve bölgenin yeni uleması olacakların Tatar tüccarları ile birlikte yerli bir eliti ortaya çıkardığını vurgulamaktadır. Ross, Meçkere ekolünün nüfuzuna dikkat çekerken aynı zamanda Rus hâkimiyeti altında yaşayan farklı bölgelerdeki Müslümanların da onlara yöneldiklerinin altını çizmektedir. Bu, kendilerini Meçkere geleneğine adayarak bir hamî bulmanın telaşıyla hareket eden Müslüman eğitimcileri ifade etmektedir. Çalışmanın bu bölümünde son olarak; halk arasında oldukça popüler olan Meçkere Medresesi ve şeyhlerinin verdikleri eğitime dikkat çekilmekte ve pozitif bilimlerden uzak salt dinî bilimleri göz önünde tutmaları sebebiyle yeni usul medreselerle aralarındaki fark ortaya konmaktadır.

Beşinci bölüm, “Bilgi, Tarih Yazıcılığı ve Müstemlekeleşme” başlığını taşımaktadır ve Kazan Tatar ulemasının 1850 sonrasında eğitim alanında geleneksel kalıplardan çıkışı ele alınmaktadır. Ross, bu kalıplardan çıkışı tetikleyen düşünceyi iki etki üzerinden izah etmektedir. İlk etki Avrupa ve Rusya’daki modernleşmenin Kazan Tatarlarına sirayet etmesidir. İkinci etki ise daha öncesinden Kazan uleması için İslâmî eğitim merkezleri olarak görülen çok sayıdaki eğitim kurumunun bir bir Batı ve Rusya’nın eline düşmesidir. Bu durumda ulema, bir çıkış noktası olarak eğitimi görmüş ve kurtuluşun bu alandan geleceğine inanarak Batı ya da Rus olsun bütün kaynaklardan yararlanmanın peşine düşmüştür. Yazar bu değişimi önde gelen Tatar elitleri üzerinden izlemekte, Hüseyin Feyzhânî ve Şihabeddin Mercânî gibi öncüleri bir örnek olarak sunmaktadır. Feyzhânî’nin modern eğitim düşüncesine dikkat çekerek onun geleneksel kalıplara açtığı savaşı, sonrası için bir başlangıç noktası olarak değerlendirmektedir. Aynı şekilde Feyzhânî’ye göre oldukça geleneksel çizgide gözükken Mercânî’nin eğitim alanındaki düşüncelerine

yer vermekte ve onun değişen şartlar karşısında gelenekten uzaklaşmasına değinmektedir. Ross, Kazan Tatar eğitim anlayışının, entelektüel düşüncesinin ve aydınların fikrinin değişmesine neden olan Batı ve Rus etkisini; Kazan’da kurulan matbaa, üniversite ve oryantalist faaliyetler üzerinden izah etmektedir. Bu etki ister istemez ulemayı canlandırmış, onların pozitif bilimlere yönelmesini sağlamış ve hayatın farklı alanlarında yapılacak reform düşüncesinin gerekliliğine itmiştir. Artık Ruslara benzemek doğrudan reddedilmezken özün korunarak onlardan yararlanılması ön plana çıkartılmıştır. Çalışmanın son bölümünde yine Feyzihânî ve Mercânî üzerinden bir kimlik inşasına girildiği görülmektedir. Ross, her iki ismin de millî kimlik düşüncesini inançtan, İslâm’dan ayırmasını yenileşme düşüncesi ile bağdaştırmaktadır.

“Müslüman Kültür Reformu ve Kazan Tatarlarının Kültür Emperyalizmi” başlıklı altıncı bölüm, Ceditçilik adı verilen Tatar yenileşme/modernleşme hareketinin Kazan Tatarları elinde ve yine en güçlü şekilde onlar arasında taraftar bularak, Rus imparatorluğu dâhilindeki diğer Müslümanlar üzerinde bir Tatar kültür hegemonyasına dönüşümünü ele almaktadır. Buradaki hegemonya kullanımı, Kazan Tatar elitlerinin kültür, eğitim ve siyaset alanındaki baskınlığını ifade etmektedir. Ross ilk olarak daha öncesinde ifade edildiği gibi Tatar ulema sınıfını oluşturmada büyük katkısı olan Meçkere Medresesi ekolünün Çıstapol Medresesi aracılığıyla devam ettiğini vurgulamaktadır. Bu vurgu, Ceditçi kadroyu oluşturan isimleri bir şekilde yeniden Meçkere ekolü sınırlarına dâhil etmek anlamına gelmektedir. Yani Tatar yenileşmesini yürüten kadro, değişime uğramış ve biraz da modern hale gelmiş Meçkere Medresesi’nin ürünüdür. Yazar devamında kısaca fakat önemli noktalara değinerek Gaspıralı ve Tercüman gazetesi üzerinde durmaktadır. O, Gaspıralı’yı Ceditçi hareketin kurucusu olarak gören geleneği tekrar etmekte ve Kazan uleması arasından çıkması beklenen modernite savunucusu liderin Kırım Tatarları arasından çıkışını değerlendirmektedir. Devamında Gaspıralı’nın düşünceleri, kendisine yapılan muhalif çıkışlar ve Tercüman’ın yükselişi üzerinde durmaktadır. Ross, 1905 sonrasını ki bu

tarihte Rusya'da 17 Ekim Manifestosu ile birlikte meşruti monarşi ilan edilmişti, Tercüman ve Gaspıralı'nın etki sahasının daralmaya başladığı tarih olarak ifade eder. Çünkü manifestonun getirmiş olduğu matbuat serbestliği, İdil-Ural boylarında çok sayıda gazete ve derginin çıkmasına vesile olmuştur. "El-Asrül Cedit", "Vakit", "Şura", "Tan Yıldızı" ve "Tavış" bunlardan sadece birkaçıdır. Aynı zamanda Osmanlı ve Rusya kaynaklı başka matbuat organları da bu sahada artık daha sık bulunmaktadır.

Ross, bu bölümde belki de Tatar yenileşme hareketi açısından en önemli noktaya temas etmekte ve Tatar millî burjuvazisi ile yenileşme arasındaki bağlantıyı daha yakından incelemektedir. Bu anlamda yukarıda da tekrarlandığı şekliyle Rusya'nın Türkistan ve Kazak steplerindeki emperyal siyaseti ile Çin'e kadar ulaşması ve zaten gelişmekte olan Rus ticaretinin Tatarları kendi bünyesine dâhil etmesi, Tatar millî burjuvazisini ortaya çıkarmıştır. Bu durum, yenileşmenin maddi yönden desteklenmesi ve hatta onu yürüten lokomotifin ortaya çıkışı anlamına gelmektedir. Ross, zenginleşen Tatar tüccarlarının (Hüseynovlar, Yunusovlar, Yavuşevler, Saydikovlar, Galikeyevler, Apanayevler gibi) bir kısım varlıklarını eğitim ve hayır kurumlarına aktarmalarını yenileşme açısından hayati olarak görmekte ve bu sayede Kazan Tatar elitlerinin imparatorluk içerisindeki yükselişine vurgu yapmaktadır. Bu yükseliş, Ross tarafından "Kazan Tatarlarının Kültür Emperyalizmi" şeklinde ifade edilmiştir. Yani zenginleşen ve bu sayede modern zamanın yeniliklerine dindaş ve millettaşlarından daha hızlı ulaşan, ele geçirdikleri bu fırsatı doğru değerlendiren Kazan Tatar elitleri; Kazak bozkırları, Türkistan ve Kafkasya gibi bölgelere kendi kültürlerini yaymayı başarmışlardır. Çünkü zenginlik sadece İdil-Ural boylarına değil adı geçen bölgelerde de eğitim hayatının canlanmasına etki eder derecededir. Bu da Tatarları öne çıkartmaktadır. Artık onlar için bir zamanlar belki de kutsalları arasında olan ve ilgilerini fazlasıyla çeken Buhara eğitiminin çok da bir önemi kalmamıştır. Bu kurumlar eleştiriye açıldı ve hatta onların gözünde mutaassıp duvarlar arasında kalmıştı. Son olarak Ross, yaşanan gelişmenin sadece Rusya içerisinde sınırlı olmadığını vurgulamaktadır. Bu anlamda Ceditçiler, Batı'nın

Müslüman dünyasını müstemleke hale getirişini daha iyi anlamaktadırlar. Belki de onlar için yenileşme, Batı tahakkümü altında ezilmeye ya da yok olmaya karşı bir direnci, karşı koyuşu ifade etmekteydi.

Çalışmanın yedinci bölümü “Fundamentalizm, Milliyetçilik ve Sosyal Çatışma” başlığı altında, 1880’ler sonrasında yeni kuşağın geleneksel yapılanmalar ile mücadelesini incelemektedir. Ross, ilk olarak aydınların zihnini oldukça meşgul eden İslâm’da reform tartışmaları üzerinde durmakta ve reformdan kasıtlarının ne olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Yazar, reformcuların Maturidi görüşü benimsemelerinin, akılcılığı temel almalarının ve içtihadı ön plana çıkarmalarının üzerine odaklanmaktadır. Özellikle onların Mısır ekolü olarak bilinen Şeyh Cemaleddin Efgânî ve Muhammed Abduh gibi reformistleri bir kaynak olarak kullandıkları öne sürülmektedir. Aslında bölümün girişi olarak tanımlanabilecek bu anlatılardan sonra Ross, önemli bir noktaya gelmekte; yeni kuşağın karşısına kendileriyle çatışma içerisine girecek geleneği öne çıkarmaktadır. Bu anlamda o, daha çok reformcular tarafından geleneğe karşı bir duruşun ve eleştirisinin ortaya çıktığını vurgularken, bu tepkiyi iki yol üzerinden ifade etmektedir. İlk yol; romanlar ve hikâyeler aracılığıyla devrin sosyal şartlarını eleştiren, geleneğin toplumun her alanında baskısını kırmaya çalışan grupların çalışmaları ile açıklanmıştır. Bu çizgide Fatih Kerimî, Musa Akyiğit ve Ayaz İshakî gibi isimlerin pek çok alanda geleneğin tekelciliğine karşı savaşı ele alınmıştır. İkinci yol ise Abdullah Bubi, Musa Carullah ve Zakir Kadirî gibi isimlerin faaliyetleri ile açıklanmıştır. Yazar, onların akılcı ve felsefeye dönük uğraşları, İslâm’a yeni toplumsal şartlar üzerinden bakmayı zorunlu tutan görüşleri, kelam tartışmaları ve mezhepçiliğe karşı çıkışları ile değerlendirerek gelenek karşısındaki yeni kuşağın izini sürmektedir. Ross, devamında bu çıkışlara karşı geleneğin tepkisi üzerinde çok az durmakta ve doğrudan 1905 ile değişen şartlar içerisinde her yönden modernleşmeye çalışan Müslüman medreseleri ve mezunlarının karşılaştıkları bunalımlar üzerine yönelmektedir. 1905 kuşağı, daha radikal eğilimleri ile öne çıkarken, reformcuların yönlendirmeleri ile medreselere akın etmekteydiler. Bununla birlikte

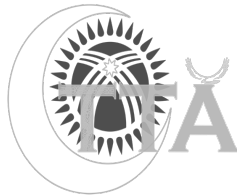
mezun olduklarında kendilerine daha öncesinde hayal ettirilen geleceğin hiç de öyle olmadığını anlamışlardır. Daha doğrusu onların süratle değişen dünya içerisinde, özel olarak köylerinde bir mektepte çalışma ihtimali çok da ilgilerini çekmiyor hatta hayal kırıklığı yaşamalarına neden oluyordu. Ross'un burada vurgulamak istediği, modernleşme yoluna giren medreselerin dahi tam olarak mezunlarının taleplerine cevap veremiyor oluşlarıdır. Bu durum Tatar yenileşmesinin başarılı fakat geriden geldiği, daha doğrusu elindeki imkânlarla zamanı yakalamakta zorluk çektiği şeklinde de yorumlanabilir. Böylesi bir durumun, yeni kuşak ile reformcu aydınlar arasında tartışmaların yaşanmasına ve daha fazla reform talebinin dile getirilmesine neden olduğu Ross'un önemli bir çıkarımıdır. Bu bölümde son olarak yazar, millî kimlik ve milliyetçilik üzerine odaklanarak, reformcuların yeni bir tarih inşa ettikleri ve geleneksel "Bulgar-İslâm" çizgisinden farklı bir alana kaydıklarını vurgulamaktadır. Yani din ile millî kimlik biraz daha ayrılarak daha çok, esaslı bir tarih inşa etmenin içerisine girilmiştir. Böylece vatan ve millet sevgisi ile birlikte yeni kuşağın Rusya'ya karşı nefreti de artmaktadır.

Sekizinci bölüm, "Tatar Hegemonyasına Karşı Savaş" başlığı ile yirminci yüzyılın ilk on beş yılı içerisinde Rus hükümeti ile Tatar uleması arasında yaşanan gerginliği, daha doğrusu Tatarlara yönelik "Panislamizm", "Pantürkizm" gibi fikirler üzerinden başlatılan "cadı avını" ele almaktadır. Ross, taraflar arasında yaşanan bu çatışmada nedenler ve sonuçlar üzerinde durmaktadır. İlk olarak 1905 Devrimi ile birlikte Tatarlar içerisinde daha radikal bir reformcu kesimin öne çıktığı vurgulanmaktadır. Bu kesim hem daha fazla reform talepleri ile kendilerini yetiştiren kuşakla çatışma yaşamakta hem de daha önceki geleneksel çizgiye oldukça sert yaklaşmaktadır. Ayrıca devrin siyasî havasına da uygun olarak taşıdıkları siyasî yönelişler ile hükümetin politikalarına sıcak bakmamaktaydılar. Diğer taraftan hükümet kanadında yeni Başbakan Stolipin'in kurduğu düzen içerisinde gayri Ruslara karşı baskı dönemi başlamakta ve Rus milliyetçiliği yükselişe geçmektedir. İşte Ross, muhafazakâr politikaya çok daha fazla ihtiyaç duyan yeni hükümetin davranışlarının, reform talepleri ile öne çıkan

Müslümanlara yönelik bir tehdit oluşturduğunu belirtmektedir. Böylece gerek Tatar matbuat organları gerekse medreseleri ve hocaları yakından takibe alınırken, ister reformcuların isterse daha radikal olanların yaptıkları her şey bir şekilde hükümetin güvenlik birimleri tarafından Panislamizm ve Pantürkizim ile ilişkilendirilmiştir. Ross, yaşananları yeni hükümetin muhafazakâr çizgisiyle de örtüştürmektedir. Onlara göre kontrolden çıkan Müslümanlar, imparatorluğa zarar vermektedirler ve derhal durdurulmalıdırlar. Bütün bu yaşananlar içerisinde Ross'un odaklandığı ikinci bir nokta daha vardır. O da hükümet ve Tatar reformcular arasındaki çatışmada geleneksel ulemanın yerinin tespitidir. Buna göre geleneksel ulema, hiç de haz etmedikleri ve otoritelerinin sarsılmasında en önemli rolü oynayan reformcular karşısında olmaktan çekinmemişler ve Rus hükümet memurlarına biraz da farklı bir tabirle kendi milletinin insanlarını jurnallemekte hata görmemişlerdir.

Son bölüm, "Rusların Olmadığı Bir İmparatorluk" başlığı altında Ekim Devrimi'ne giden süreçte Tatar elitlerinin faaliyetlerine eğilmektedir. Diğer taraftan anlatıların bir özet şeklinde verildiği ve Ross'un tek bir nokta üzerinde durduğu anlaşılmaktadır. Bu ise 1917 Şubat Devrimi ile birlikte Kazan Tatar aydınları ve diğer Müslüman guruplar arasındaki çatışmadır. Yazara göre yıllardır kendilerini lider olarak gören ve doğrusu imparatorlukta yaşayan Müslümanlar arasında sivirmeyi başaran Tatarlar, yeni dönemde de bu liderlik düşüncelerini devam ettirmek istemektedirler. Bu nedenle Ross, onların kongrelerdeki baskınlıklarını öne çıkarmakta ve kendileri dışında kalanları yönetme ve yönlendirme gayretinde olduklarını dile getirmektedir. Bununla birlikte Kazan çevresinin bu siyaseti imparatorlukta yaşayan diğer Müslümanlar ile aralarındaki ilişkinin kopmasına neden olurken, çatışmaları da derinleştirmektedir. Başkurtların özerlik talepleri de bunun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Böylece yeni kurulacak Rusya'nın yönetimi konusunda ünitarizm ve federalizm üzerinden yaşanan uyuşmazlıklar, bir bakıma Kazan çevresinin mağlubiyeti ile sonuçlanmış olarak kabul edilmektedir.

Ross'un çalışması genel olarak incelendiğinde yaklaşık dört asırlık bir süreci konu edinmekte, özellikle Kazan Türklüğünün geçirdiği sosyal, siyasî, kültürel ve ekonomik değişimleri ele almaktadır. Bu değişim içerisinde Tatar millî kimliğinin yaratılması ve yine bu kimliğin Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan diğer Müslümanlar üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada bütün bu süreç ana kaynaklar üzerinden takip edilmiş ve ortaya tatmin edici bir eser çıkmıştır. Bu nedenle özellikle Kazan Tatarları üzerine çalışan araştırmacılar için önemli bir kaynak olarak öne çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır. Diğer yandan eserin bazı bölümlerinde ele alınan konuların daha ayrıntılı bir şekilde araştırılması kaydıyla, sonrasında yapılacak çalışmalara ilham kaynağı olabileceği söylenebilir. Çünkü bu kadar uzun ve çapraşık bir dönemin bütün yönleriyle tek bir çalışmada ele alınmasının zorluğu ortadadır.

Son olarak çalışmada Tatar reformistler karşısında geleneksel ulemanın çıkışı üzerinde biraz daha durulabilirdi. Onların karşıtlığı ve bu uğurda Rus idareciler ile yakından temasları, Tatar toplumunun yenileşme karşısındaki çizgisinin belirlenmesi açısından oldukça önemlidir. Çünkü ulema ya da gelenekçi olarak adlandırılan elitler, toplumun büyük bir kısmı tarafından desteklenmekteydiler. Özellikle geleneğin sözcüsü haline gelen Orenburg merkezli "Din ve Maişet" dergisinden bu konuda daha fazla istifade edilebilirdi. Ayrıca Kazan Tatarlarının oldukça baskın olduğu, "Müslüman İttifakı" oluşumundan bahsedilmediği görülmektedir. Hâlbuki söz konusu oluşum kuruluşundan itibaren uzunca bir süre imparatorlukta Müslümanların hükümet karşısındaki temsilcisi olmuş ve onların sosyal, siyasî, kültürel ve ekonomik hakları ile ilgilenmiştir. Her ne kadar İttifak'ın başarılı ya da başarısızlığı ayrı bir konu olsa da özellikle siyasî alanda Müslümanlara yön verdiği ve Duma'daki Müslüman vekiller ile birlikte çalışmalar içerisinde bulunduğu bilinmektedir.

Eserin son bölümünde ele alınan Kazan Tatarlarının 1917 yılındaki faaliyetleri de bir özetten ziyade daha ayrıntılı olarak incelenebilirdi. Belki de bu dönemle ilgili çalışmaların mevcut olmasından ya da oldukça karmaşık bir konunun detaylandırılmasının eserin insicamını bozabileceğinden bu yola girilmemiş olabilir. Bu yönüyle son bölümün,

kendinden öncekilere kıyasla eserin bütününde hacimsel olarak zayıf kaldığı belirtilmelidir.

